

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

БОРИСОВА ЮЛІЯ ЄВГЕНІВНА

УДК 347.5.05(477:73)

**ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ДЕЛІКТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ ТА США
(ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ)**

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільно-правових дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
КАНЗАФАРОВА Ілона Станіславівна
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
ГРИНЬКО Світлана Дмитрівна
Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова,
завідувач кафедри цивільного права та процесу

кандидат юридичних наук, професор
РЕЗНІЧЕНКО Семен Васильович
Одеський державний університет внутрішніх справ,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін

Захист відбудеться «18» вересня 2021 року, о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.136.01 Міжнародного гуманітарного університету за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 33.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Міжнародного гуманітарного університету (65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 33).

Автореферат розіслано «16» серпня 2021 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Д. Г. Манько

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Одним із основних завдань, що визначені у Постанові Кабінету Міністрів України № 650 від 17.07.2019 р. «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України», є «проведення комплексного аналізу існуючого цивільного законодавства України та визначення сфер приватноправових відносин, які потребують приведення у відповідність зі світовими тенденціями розвитку приватного права».

У Концепції оновлення Цивільного кодексу України, яка була підготовлена членами Робочої групи, створеної на виконання вказаної постанови, звертається увага на визначальну роль Глави 82 ЦК України в масиві норм, присвячених регулюванню недоговірних зобов'язань, та необхідність кардинального перегляду загальних положень про відшкодування шкоди.

Зазначені вище обставини зумовлюють необхідність наукового дослідження комплексу питань, пов'язаних із правовим регулюванням відносин, що виникають внаслідок завдання шкоди. Серед них особливої уваги заслуговують підстави та умови деліктної відповідальності, яка реалізується в охоронних цивільних правовідносинах.

Виконання завдань, визначених у названій вище постанові, неможливе без вивчення правового досвіду інших країн, яке, своєю чергою, неможливе без проведення порівняльно-правових досліджень, що набувають все більшого значення у юридичній науці.

Сучасне цивільне право переважної більшості країн світу, під впливом глобалізації, зазнає певних змін. Не є винятком і деліктне право (як частина цивільного права). Проте, на відміну від інших сфер цивільно-правового регулювання, норми, що регулюють відшкодування шкоди, як правило, зберігають особливості, сформовані в окремих країнах впродовж тривалих історичних періодів. Зазначене твердження є справедливим як щодо деліктного права України, так і щодо деліктного права США.

Дослідження дозволить виявити відмінні та схожі риси деліктної відповідальності у цивільному праві України та США, а також з'ясувати шляхи вирішення наявних проблем правового регулювання відповідних суспільних відносин в Україні.

Крім того, необхідно враховувати, що деліктні правовідносини в цілому та питання щодо підстав та умов деліктної відповідальності зокрема виступали предметом досліджень вітчизняних цивілістів, але спеціальні порівняльно-правові дослідження підстав та умов деліктної відповідальності у цивільному праві України та США на дисертаційному рівні не здійснювались.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є формування теоретичних положень, які відображають особливості підстав та умов деліктної відповідальності у цивільному праві України та США, а також розробка на їх основі пропозицій з удосконалення цивільно-правового регулювання відносин, що виникають у разі завдання шкоди, в Україні.

Досягнення поставленої мети зумовлює вирішення **таких завдань**: виявити чинники, які в історичній ретроспективі сприяли формуванню юридичних уявлень про деліктну відповідальність в Україні та США; визначити поняття деліктної відповідальності у цивільному праві України та США;

визначити юридичні та фактичні підстави деліктної відповідальності у цивільному праві України та США;

з'ясувати загальні та спеціальні умови деліктної відповідальності у цивільному праві України та США;

виявити особливості підстав та умов деліктної відповідальності за завдану немайнову (моральну) шкоду у цивільному праві України та США;

виявити особливості підстав та умов деліктної відповідальності за шкоду, завдану недоліками товарів, робіт, послуг, у цивільному праві України та США;

розробити теоретично обґрунтовані пропозиції з удосконалення цивільно-правового регулювання відносин, що виникають у разі завдання шкоди, в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у разі завдання шкоди, в Україні та США.

Предметом дослідження є підстави та умови деліктної відповідальності у цивільному праві України та США.

Методи дослідження. Філософсько-світоглядною основою дослідження є *матеріалістична діалектика*. Деліктна відповідальність як правове явище розглядається у розвитку та взаємозв'язку з іншими явищами об'єктивної дійсності в цілому та державно-правової зокрема.

Дисертація ґрунтується на комплексному застосуванні загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання відповідно до мети та завдань дослідження, з урахуванням визначених об'єкта та предмета дослідження.

В процесі дослідження було використано такі *формально-логічні прийоми та методи*, як порівняння, аналіз, синтез, дедукція, індукція, умовивід за аналогією, абстрагування, узагальнення. Обґрунтування висновків здійснювалось з дотриманням основних формально-логічних законів, а саме: закону тотожності, закону протиріччя, закону виключеного третього і закону достатньої підстави.

Системний підхід було використано при дослідженні деліктної відповідальності як явища об'єктивної дійсності, визначенні місця деліктної

відповідальності у механізмі цивільно-правового регулювання, вивченні структури зобов'язань з відшкодування шкоди як форми реалізації деліктної відповідальності у цивільному праві України та США.

Провідним спеціальним методом дослідження є *порівняльно-правовий*. Його використання дозволило проаналізувати і порівняти доктринальні та законодавчі положення цивільного права України та США щодо підстав та умов деліктної відповідальності, сформувані наукові уявлення, які відображають особливості підстав та умов деліктної відповідальності у цивільному праві України та США (розділи 1, 2, 3).

Формально-юридичний метод дозволив визначити сутність та властивості деліктної відповідальності, виходячи з її місця у механізмі цивільно-правового регулювання, що, своєю чергою, дозволило визначити поняття та характерні ознаки деліктної відповідальності у цивільному праві України та США, а також з'ясувати умови, які є необхідними та достатніми для покладення на суб'єктів цивільного права деліктної відповідальності (розділи 1, 2, 3).

За допомогою *історичного методу* було виявлено чинники, які в історичній ретроспективі сприяли формуванню юридичних уявлень про деліктну відповідальність в Україні та США (розділ 1, підрозділ 2.1).

При підготовці пропозицій з удосконалення цивільно-правового регулювання відносин, що виникають у разі завдання шкоди, в Україні, застосовано *метод правового моделювання* (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4, 2.5, 3.1, 3.2).

Основні положення і висновки дисертаційного дослідження базуються на аналізі загальних досягнень юридичної науки в цілому, цивілістики зокрема і теорії деліктного права безпосередньо, а також на аналізі цивільного законодавства та судової практики України та США.

Теоретичною основою дослідження стали наукові положення, викладені у працях таких вчених-правознавців, як: У. Бернам, П. Біркс, Д. В. Боброва, М. І. Брагінський, С. М. Братусь, Д. М. Биканов, І. В. Бурлака, О. В. Ваньков, В. В. Вітрянський, А. Г. Волеводз, С. Д. Гринько, Ед. Дженкс, В. В. Дубровін, О. П. Завадська, О. С. Іюффе, І. С. Канзафарова, Т. С. Ківалова, Б. А. Коч, О. О. Красавчиков, А. В. Куцин, Г. К. Матвєєв, Ю. Г. Матвєєв, С. В. Маркосян, І. С. Ніжинська, О. С. Онищенко, К. Осакве, О. О. Отраднава, В. П. Паліюк, О. А. Підпригора, С. О. Погрібний, В. Д. Примак, С. В. Резніченко, С. Я. Ременяк, М. Б. Румянцев, А. О. Собчак, Ю. В. Соколовська, С. В. Соловійова, І. В. Спасибо-Фатєєва, М. О. Стефанчук, Є. О. Суханов, Г. Е. Уайт, Р. В. Халін, Р. Й. Халфіна, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, М. М. Хоменко, О. В. Церковна, Я. М. Шевченко, Г. Ф. Шершеневич, С. І. Шимон, Р. Б. Шишка та ін.

Емпіричну базу дослідження становлять нормативно-правові акти України та США, зводи деліктного права США, матеріали судової практики України та США (включаючи як рішення по конкретних справах про відшкодування шкоди, так і узагальнення та огляди судової практики, опубліковані в електронних базах даних правової інформації).

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше в Україні на дисертаційному рівні проведено порівняльно-правовий аналіз підстав та умов деліктної відповідальності у цивільному праві України та США, на основі якого розроблено нові наукові положення та внесено пропозиції з удосконалення цивільно-правового регулювання відповідних суспільних відносин в Україні, а саме:

вперше:

з'ясовано, що незважаючи на відмінність методологічних підходів до визначення поняття цивільно-правової відповідальності, як у цивільному праві України, так і у цивільному праві США поняття деліктної відповідальності пов'язується із поняттям деліктних зобов'язань, що дозволяє визначити елементи правовідносин, в рамках яких реалізується деліктна відповідальність в Україні та США;

обґрунтовано висновок, що незважаючи на існування в США сингулярної системи деліктів, у деліктному праві США, за аналогією з цивільним правом України, можна виокремити загальні та спеціальні умови деліктної відповідальності (ознаки деліктів – згідно з термінологією деліктного права США). Загальними умовами є: зовнішній прояв вольової поведінки заподіювача у формі дії або бездіяльності, протиправність і шкодоносність поведінки, наявність шкоди, причинний зв'язок між зазначеною поведінкою і шкодою, наявність вини, караність поведінки заподіювача. До спеціальних можна віднести умови, які визначають особливості того чи іншого делікту;

встановлено, що, на відміну від цивільного права України, де деліктна відповідальність не може виникнути у разі відсутності шкоди, особливою загальною умовою деліктної відповідальності у цивільному праві США є караність поведінки заподіювача, оскільки у разі її відсутності, навіть за наявності всіх інших ознак делікту, вчинене правопорушення не визнається деліктом, а такі умови, як зовнішній прояв вольової поведінки заподіювача у формі дії або бездіяльності, протиправність і шкодоносність поведінки, в цілому дозволяють оцінити поведінку заподіювача шкоди у тому обсязі, який дається при встановленні наявності протиправної поведінки як умови деліктної відповідальності у цивільному праві України;

обґрунтовано висновок, що використання у цивільному праві України єдиної доктрини цивільних правопорушень дозволяє здійснювати правове

регулювання деліктних відносин з дотриманням принципу економії правових засобів, на відміну від правового регулювання зазначених відносин в США, де трансформація деліктного права відбувається шляхом встановлення такої ознаки делікту, як караність поведінки заподіювача шкоди, щодо нових випадків завдання (заподіяння) шкоди або скасування такої ознаки щодо деліктів, які застаріли;

обґрунтовано висновок про схожість підходів, на яких базується правове регулювання відшкодування шкоди, завданої внаслідок дефекту продукції, в Україні та США, що проявляється, з одного боку, у встановленні жорстких вимог до якості та безпечності продукції, що виробляється виробниками, та встановленні відповідальності виробника продукції без вини, з іншого – у чіткому визначенні випадків, коли деліктна відповідальність виробника може бути зменшена або він взагалі може бути звільнений від відповідальності;

удосконалено:

аргументацію щодо особливостей умов деліктної відповідальності неповнолітніх в Україні – зокрема зазначено, що для покладення відповідальності за шкоду, завдану неповнолітньою особою, на субсидіарного боржника недостатньо простої відмови неповнолітнього (як основного боржника), оскільки зазначена особа може діяти недобросовісно і, маючи необхідний обсяг майна для задоволення вимоги кредитора, відмовити у наданні відшкодування безпідставно, тому необхідно встановити дійсну відсутність такого майна як юридичний факт;

теоретичні положення, що відображають особливості умов деліктної відповідальності за завдану немайнову (моральну) шкоду в Україні та США – зокрема з'ясовано, що істотною відмінністю деліктної відповідальності за завдану моральну шкоду в Україні та США є те, що правове регулювання відповідних суспільних відносин в Україні базується на принципі «генеральної» моральної шкоди, а в США – на принципі поійменованих видів моральної шкоди (*nominate species of moral harm*). Тому у цивільному праві України поняття «моральна шкода» є єдиним і не диференціюється на види, а у цивільному праві США існує близько тридцяти видів моральної шкоди, причому один поійменованих делікт здатний завдавати різні види моральної шкоди;

набули подальшого розвитку:

теоретичні положення про особливості існування в окремих штатах США змішаної системи деліктних зобов'язань, коли поряд і одночасно з нормами закону, що передбачає деліктну відповідальність за завдання шкоди внаслідок будь-якої протиправної дії або бездіяльності, існують норми, що регулюють деліктну відповідальність за завдання шкоди у кожному конкретному випадку;

аргументація щодо необхідності вдосконалення цивільно-правового регулювання відносин, що виникають внаслідок завдання шкоди, в Україні, зокрема, шляхом доповнення Глави 82 ЦК України «Відшкодування шкоди» положеннями про умови деліктної відповідальності та внесення змін до окремих законів, які містять спеціальні норми про деліктну відповідальність (Додаток 2).

Практичне значення отриманих результатів. Результати та висновки дослідження можуть використовуватись:

– у правотворчій діяльності, в якій можуть бути враховані запропоновані дисертантом зміни та доповнення до цивільного законодавства України;

– у науково-дослідній діяльності, при подальшому дослідженні проблематики, пов'язаної з предметом даного дослідження;

– у правозастосовній діяльності, спрямованій на охорону та захист прав та інтересів суб'єктів деліктних правовідносин;

– у навчальному процесі, при викладанні таких дисциплін, як «Цивільне право України», «Цивільне та торгове право зарубіжних країн», «Деліктне право», а також при підготовці та написанні підручників, навчальних посібників, курсів лекцій, практикумів, планів практичних занять із зазначених дисциплін.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертації обговорювалися на засіданні міжкафедрального семінару кафедри цивільно-правових дисциплін та кафедри адміністративного та господарського права Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, а також під час виступів із доповідями на наукових конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «П'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвяченій пам'яті Є. В. Васьковського (Одеса, 22 травня 2015 р.); 71-й науковій конференції професорсько-викладацького складу економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Одеса, 23-25 листопада 2016 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Інновації, тенденції та проблеми сучасного права» (Тернопіль, 12 квітня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сьомі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвяченій пам'яті Є. В. Васьковського (Одеса, 26 травня 2017 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 11 наукових публікаціях, з яких: 4 – статті у фахових виданнях України; 3 – статті у виданнях іноземних держав; 4 – тези доповідей на конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, поділених на 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (234 найменування) та додатків. Загальний обсяг

дисертації становить 217 сторінок, з яких: основний зміст – 188 сторінок; список використаних джерел – 23 сторінки; додатки – 6 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, охарактеризовано ступінь її наукового розроблення, зв'язок з науковими програмами, планами і темами, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, розкрито наукову новизну отриманих результатів, їх теоретичне та практичне значення, наведено відомості про апробацію результатів дослідження, публікації, структуру та обсяг дисертації.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні основи деліктної відповідальності у цивільному праві України та США» складається із двох підрозділів, в яких з'ясовуються чинники, що, з одного боку, зумовлюють особливості деліктної відповідальності у цивільному праві України та США, з іншого – дозволяють дійти певного рівня теоретичного узагальнення при вивченні питань, що є предметом даного дисертаційного дослідження.

У підрозділі 1.1 *«Методологічні підходи до визначення поняття деліктної відповідальності у цивільному праві України та США»* звертається увага на те, що правові системи України та США відносяться до різних правових сімей: перша – до романо-германської (хоча існує думка, що вона не «відноситься», а лише «тяжіє» до неї), друга – до англосаксонської. І це, вже саме по собі, зумовлює відмінності у підходах до визначення поняття деліктної відповідальності у цивільному праві України та США. У першому випадку застосовується моністичний підхід (за якого цивільно-правова відповідальність розглядається як єдине ціле і, відповідно, визначається її єдине поняття), у другому – дуалістичний (за якого договірна та недоговірна відповідальність розглядаються окремо та, відповідно, визначаються два їх поняття).

Такі особливості, своєю чергою, зумовлені структурними особливостями системи права зазначених країн. В Україні договірне і деліктне право є частинами зобов'язального права, яке є підгалуззю цивільного права, а в США договірне право є самостійною галуззю права, яка існує відокремлено від деліктного права. Крім того, в Україні серед засобів захисту цивільних прав та інтересів виокремлюються заходи відповідальності, а в США існує єдина система засобів захисту потерпілої сторони, і питання щодо цивільно-правової відповідальності, як правило, розглядаються в контексті питань про захист прав.

Звертається увага на те, що у цивілістиці питання щодо поняття деліктної відповідальності (як і цивільно-правової в цілому) є дискусійним. Науковці

визначають вказані поняття за допомогою категорій «санкція», «обов'язок», «державний примус», «правовідносини», «система», «негативні наслідки».

Автор доходить висновку, що найбільш точно сутність цивільно-правової відповідальності в цілому і деліктної відповідальності зокрема, як правового явища, може бути відображена у разі використання підходу, за якого вона визначається через категорію «обов'язок». І саме такий підхід використовується у процесі дослідження деліктної відповідальності як виду цивільно-правової відповідальності у цивільному праві України та США.

У підрозділі 1.2 *«Деліктна відповідальність як вид цивільно-правової відповідальності у цивільному праві України та США»* автор доходить висновку, що незважаючи на відмінність методологічних підходів до визначення поняття цивільно-правової відповідальності, як у цивільному праві України, так і у цивільному праві США деліктна відповідальність є видом цивільно-правової відповідальності, оскільки деліктна відповідальність в США за своєю сутністю є приватноправовою, а не публічно-правовою. Згідно з теорією американського права, кримінальний злочин також може мати своїм наслідком шкоду (*wrong*), але він розглядається як злочин проти держави або суспільства в цілому, навіть якщо жертвою стає приватна особа.

Встановлено, що як в Україні, так і в США поняття деліктної відповідальності пов'язується із поняттям деліктних зобов'язань, в рамках яких відбувається покладення юридичного обов'язку примусового характеру, реалізація якого викликає у правопорушника негативні майнові наслідки, оскільки виконання даного обов'язку не передбачає отримання зустрічного надання від іншої сторони зобов'язання.

Розділ 2 «Основні положення про підстави та умови деліктної відповідальності у цивільному праві України та США» містить п'ять підрозділів.

У підрозділі 2.1 *«Загальна характеристика підстав та умов деліктної відповідальності у цивільному праві України та США»* автор: розкриває зміст понять «підстави» та «умови» деліктної відповідальності; аналізує юридичну конструкцію «склад правопорушення», поділяючи позицію вчених, які вважають, що вона є чужорідною для цивільного права; визначає види умов деліктної відповідальності у цивільному праві України та США.

Звертається увага на окремі особливості формування основних положень деліктного права України та США, в частині підстав та умов деліктної відповідальності, в історичному вимірі. При цьому констатується, що зазначені особливості зумовлені, насамперед, відсутністю розмежування кримінальних і цивільних правопорушень впродовж тривалого історичного періоду, як на територіях, що входять до складу сучасної України, так і в

Англії, деліктне право якої було рециповано у цивільне право США (хоча у «первісному» вигляді використовувалось відносно недовго).

Зроблено висновок про явну схожість підходів до регулювання деліктних відносин у Стародавньому Римі та у США, починаючи від існування системи пойменованих деліктів і закінчуючи конститутивними ознаками делікту, та про відмінність правового регулювання деліктних відносин у Стародавньому Римі та у сучасній Україні, де деліктне право ґрунтується на принципі генерального делікту.

Підтримано висловлену в юридичній літературі точку зору щодо поділу умов деліктної відповідальності у цивільному праві України на загальні (їх наявність вимагається в усіх випадках, крім тих, стосовно яких закон встановлює певні винятки) та спеціальні (їх наявність вимагається лише у встановлених законодавством випадках, вони є додатковими до загальних). До загальних віднесено: протиправність поведінки правопорушника, наявність шкоди, наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і шкодою, наявність вини правопорушника.

Доведено, що у цивільному праві США умови деліктної відповідальності (ознаки деліктів – згідно з термінологією деліктного права США) також можна поділити на загальні та спеціальні. Загальними умовами є: зовнішній прояв вольової поведінки заподіювача у формі дії або бездіяльності, протиправність і шкодоносність поведінки, наявність шкоди, причинний зв'язок між зазначеною поведінкою і шкодою, наявність вини, караність поведінки заподіювача. А спеціальні умови («ознаки делікту»), зважаючи на існування сингулярної системи деліктів у США, визначають особливості того чи іншого делікту.

Встановлено, що особливою загальною умовою деліктної відповідальності у цивільному праві США є караність поведінки заподіювача, оскільки у разі її відсутності, навіть за наявності всіх інших ознак делікту, вчинене правопорушення не визнається деліктом.

Крім того, зазначається, що у США від наявності певних умов залежить віднесення делікту до того чи іншого виду.

У підрозділі 2.2 *«Протиправна поведінка як умова деліктної відповідальності у цивільному праві України та США»* досліджуються особливості встановлення наявності протиправної поведінки як умови деліктної відповідальності у цивільному праві України та США.

Звертається увага на те, що на відміну від цивільного права України, де йдеться лише про протиправність поведінки правопорушника, у цивільному праві США для оцінки поведінки особи з позицій деліктного права застосовуються дві умови деліктної відповідальності (ознаки делікта): 1) зовнішній прояв вольової поведінки заподіювача шкоди у формі дії та

бездіяльності (*willful act of commission or omission; delictum in commissione (delictum in ommissione)*); 2) протиправність та шкодоносність поведінки (*injury, iniuria*).

Перша із вказаних умов (ознак делікта) застосовується для відмежування делікта від злочину, друга складається з двох елементів: протиправності та шкодоносності. Протиправність означає, що поведінка посягає на охоронюваний законом інтерес іншої особи, шкодоносність – що така поведінка завдає шкоди іншій особі. Для притягнення особи до деліктної відповідальності необхідна наявність одночасно і протиправності, і шкодоносності поведінки. Наявність лише однієї протиправності свідчить про відсутність відповідної умови деліктної відповідальності (ознаки делікта).

Обґрунтовано висновок, що такі умови деліктної відповідальності у цивільному праві США, як зовнішній прояв вольової поведінки заподіювача у формі дії або бездіяльності, протиправність і шкодоносність поведінки, в цілому дозволяють оцінити поведінку заподіювача шкоди у тому обсязі, який дається при встановленні наявності протиправної поведінки як умови деліктної відповідальності у цивільному праві України.

З'ясовано, що у цивільному праві США, як і в цивільному праві України, бездіяльність, з юридичної точки зору, не є простою пасивністю суб'єкта, вона є невчиненням конкретної дії, яку мав вчинити суб'єкт.

Підзрозділ 2.3 «*Наявність шкоди як умова деліктної відповідальності у цивільному праві України та США*» присвячено дослідженню особливостей встановлення наявності шкоди як обов'язкової умови деліктної відповідальності у цивільному праві України та США.

Встановлено, що у теорії цивільного права України «шкода» є родовим поняттям, яке використовується для позначення негативних наслідків правопорушення. Більшість науковців вважає, що шкода може бути майновою та немайновою (фізичною та моральною). Хоча окремі вчені не поділяють немайнову шкоду на фізичну та моральну.

У цивільному праві США під шкодою (*harm, loss, damnum, impairment*) розуміється знищення (втрата) або зменшення законного інтересу певної особи. За своїм змістом шкода поділяється на майнову та моральну. Залежно від причини виникнення шкода поділяється на фактичну та юридичну. Фактичною є шкода, що виникає з причини, не пов'язаної з протиправною шкодоносною поведінкою особи. Юридичною є шкода, що має причинний зв'язок із вказаною поведінкою.

Звертається увага на те, що умовою деліктної відповідальності (ознакою делікта) є лише юридична шкода. Проте, у цивільному праві США існує й поняття так званого «безшкодного» делікту.

Визначаються особливості встановлення наявності шкоди у судовій практиці України та США, при розгляді окремих категорій справ.

Зроблено застереження, що підстави та умови деліктної відповідальності за завдану моральну шкоду досліджуються у підрозділі 3.1 третього розділу дисертації.

У підрозділі 2.4 «*Наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою та завданою шкодою як умова деліктної відповідальності у цивільному праві України та США*» з'ясовано, що й у цивільному праві України, й у цивільному праві США причинність розглядається як філософська, а не спеціально-юридична категорія.

Досліджуються теорії причинного зв'язку, що знайшли відображення в юридичній літературі та матеріалах судової практики.

Звертається увага на те, що в США для встановлення причинного зв'язку між протиправною та шкодоносною поведінкою і завданою шкодою необхідно довести наявність: 1) «первинної» або фактичної причини (*cause-in-fact*); (2) безпосередньої причини (*proximate cause*).

У першому випадку використовується критерій: «як би не дії відповідача, шкода позивачеві не була б завдана». Також може використовуватись так званий «стандарт первинного фактора» (*substantial factor*): «чи були дії відповідача значним фактором для настання шкоди». У другому випадку йдеться про наявність причинного зв'язку з позицій права, коли встановлюється, чи порушив відповідач своє зобов'язання.

Аналізуються матеріали судової практики України та США, в частині проблем встановлення наявності причинного зв'язку між протиправною (у США – протиправною та шкодоносною) поведінкою і завданою шкодою як умови деліктної відповідальності.

У підрозділі 2.5 «*Наявність вини як умова деліктної відповідальності у цивільному праві України та США*» з'ясовано, що деліктне право США, як і цивільне право України, передбачає відповідальність як за наявності вини, так і за відсутності останньої. Певний ступінь вини заподіювача або її відсутність є підставою для віднесення правопорушення до того чи іншого виду деліктів. За зазначеною ознакою у США розрізняють умисні делікти, делікти за наявності недбалості заподіювача шкоди і делікти, що передбачають настання відповідальності без наявності вини.

Зроблено висновок, що на відміну від цивільного права України, де формами вини є умисел та необережність, яка, своєю чергою, поділяється на просту та грубу, у деліктному праві США вина поділяється на: злий умисел (*malice*); непрямий умисел (*general intent*); безрозсудність (*recklessness*); грубу недбалість (*gross negligence*); просту недбалість (*ordinary negligence*); незначну недбалість (*slight negligence*). При цьому, на відміну від цивільного

права України, де діє презумпція винуватості заподіювача шкоди, у деліктному праві США вина, як правило, не презюмується.

Звертається увага на те, що у сучасній вітчизняній цивілістиці існують дві концепції вини: «психологічна» та «поведінкова». При цьому остання домінує. А у деліктному праві США домінує суб'єктивна (психологічна) концепція вини, проте щодо необережної вини застосовується стандарт поведінки розумної людини (*reasonable man*).

З'ясовано, що відповідальність незалежно від наявності вини в США ще має назву «об'єктивна відповідальність» (*strict liability*). Цим поняттям охоплюються випадки, коли закон встановлює відповідальність, не вимагаючи наявності умислу або будь-якої іншої форми вини.

Розділ 3 «Підстави та умови деліктної відповідальності за окремі види правопорушень у цивільному праві України та США» містить два підрозділи, в яких вивчаються особливості підстав та умов деліктної відповідальності за окремі види цивільних правопорушень в Україні та США.

У підрозділі 3.1 «Підстави та умови деліктної відповідальності за завдану немайнову (моральну) шкоду у цивільному праві України та США» з'ясовуються сутність та зміст категорії «моральна шкода» у цивільному праві України та США, вивчаються питання, пов'язані з умовами компенсації останньої.

Звертається увага на те, що термін «моральна шкода» (*moral harm*) є чужим для цивільного права США, тому його використання в рамках даного дослідження є умовним. Хоча уявлення українських та американських юристів про сутність «моральної шкоди» (як явища) в цілому не суперечать одне одному.

Зроблено висновок, що істотною відмінністю деліктної відповідальності за завдану моральну шкоду в Україні та США є те, що правове регулювання відповідних суспільних відносин в Україні базується на принципі «генеральної» моральної шкоди, а в США – на принципі поійменованих видів моральної шкоди (*nominate species of moral harm*). Тому у цивільному праві України поняття «моральна шкода» є єдиним і не диференціюється на види, а у цивільному праві США існує близько тридцяти видів моральної шкоди, причому один поійменований делікт здатний завдавати різні види моральної шкоди.

У підрозділі 3.2 «Підстави та умови деліктної відповідальності за шкоду, завдану недоліками товарів, робіт, послуг, у цивільному праві України та США» визначаються особливості деліктної відповідальності за шкоду, завдану внаслідок недоліків товарів, робіт, послуг, в Україні та США; здійснюється аналіз норм цивільного права України та США, в

частині регулювання відповідних суспільних відносин і, зокрема, норм, що встановлюють підстави та умови зазначеної відповідальності.

Визначено особливості використання теорії відповідальності без вини (*strict liability*) при вирішенні питань про притягнення до деліктної відповідальності за шкоду, завдану недоліками товарів, робіт, послуг, в США.

З'ясовано, що як в Україні, так і в США, з одного боку, встановлено жорсткі вимоги до якості та безпечності продукції, що виробляється виробниками, та встановлена відповідальність виробника продукції без вини, з іншого – чітко визначені випадки, коли деліктна відповідальність виробника може бути зменшена або він взагалі може бути звільнений від відповідальності, на підставі чого зроблено висновок про схожість підходів, на яких базується правове регулювання відшкодування шкоди, завданої внаслідок дефекту продукції, в Україні та США.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дисертаційного дослідження здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення наукового завдання, що полягає в удосконаленні теоретичних основ цивільно-правового регулювання відносин, що виникають внаслідок завдання шкоди, в частині наукових уявлень про особливості підстав та умов деліктної відповідальності у цивільному праві України та США, та формуванні на їх основі пропозицій з удосконалення цивільно-правового регулювання зазначених відносин.

Результатом дослідження стали такі висновки.

1. Незважаючи на відмінність методологічних підходів до визначення поняття цивільно-правової відповідальності в Україні та США, у цивільному праві США деліктна відповідальність є видом цивільно-правової відповідальності, оскільки за своєю сутністю вона є приватноправовою, а не публічно-правовою.

2. Як у цивільному праві України, так і у цивільному праві США деліктна відповідальність як новий відносний обов'язок, що покладається на заподіювача шкоди (суб'єкта деліктної відповідальності) у разі порушення ним абсолютного пасивного обов'язку в абсолютних правовідносинах, реалізується у рамках зобов'язань з відшкодування шкоди. Зазначений обов'язок є правовим засобом, за допомогою якого здійснюється поновлення порушеного абсолютного права, а у разі неможливості такого поновлення – відшкодування завданих збитків, компенсація немайнової (моральної) шкоди.

3. Як у цивільному праві України, так і у цивільному праві США виникнення вказаного обов'язку, як і зобов'язання з відшкодування

шкоди в цілому, залежить від наявності певних підстав та умов відповідальності, серед яких у цивільному праві України найважливіше місце займає наявність шкоди (оскільки за її відсутності питання про виникнення вказаного зобов'язання навіть не ставиться), а у цивільному праві США крім наявності шкоди необхідна і наявність такої загальної умови, як караність поведінки заподіювача (оскільки за її відсутності, навіть за наявності всіх інших ознак делікта, вчинене правопорушення не визнається деліктом).

4. На відміну від цивільного права України, де йдеться лише про протиправність поведінки правопорушника, у цивільному праві США для оцінки поведінки особи з позицій деліктного права застосовуються дві умови деліктної відповідальності (ознаки делікта): 1) зовнішній прояв вольової поведінки заподіювача шкоди у формі дії та бездіяльності (*willful act of commission or omission; delictum in commissione (delictum in ommissione)*); 2) протиправність та шкодоносність поведінки (*injury, iniuria*).

5. У сучасній вітчизняній цивілістиці існують дві концепції вини: «психологічна» та «поведінкова». При цьому остання домінує. А у деліктному праві США домінує суб'єктивна (психологічна) концепція вини, проте щодо необережної вини застосовується стандарт поведінки розумної людини (*resonable man*).

6. На відміну від цивільного права України, де формами вини є умисел та необережність, яка, своєю чергою, поділяється на просту та грубу, у деліктному праві США вина поділяється на: злий умисел (*malice*); непрямий умисел (*general intent*); безрозсудність (*recklessness*); грубу недбалість (*gross negligence*); просту недбалість (*ordinary negligence*); незначну недбалість (*slight negligence*). При цьому, на відміну від цивільного права України, де діє презумпція винуватості заподіювача шкоди, у деліктному праві США вина, як правило, не презюмується.

7. Як цивільному праву України, так і цивільному праву США відомі випадки покладення відповідальності за шкоду, фактично завдану однією особою, на іншу особу. При цьому в Україні правове регулювання зазначених відносин здійснюється шляхом закріплення у Главі 82 ЦК України спеціальних норм, а у США – за допомогою застосування кількох доктрин, які у сукупності можна назвати доктринами «недбалості, що презюмується».

8. У цивільному праві США під моральною шкодою розуміється економічно невимірювана шкода, тобто шкода, завдана негрошовим інтересам (нематеріальним благам і немайновим правам) іншої особи. Моральна шкода є юридичною шкодою і завжди пов'язана з правопорушенням. Вона завдається різними пойменованими деліктами,

причому один поименований делікт здатний завдавати різні види моральної шкоди. Для реалізації можливості компенсації моральної шкоди, крім наявності загальних ознак делікта, необхідна і наявність додаткових умов, оскільки кожний поименований делікт вимагає наявності певних спеціальних умов, відсутність яких унеможливує застосування відповідних заходів правового захисту.

9. Правове регулювання відповідальності за недоліки товарів, робіт, послуг у США ґрунтується на трьох теоріях: 1) теорії недбалості (*negligence*); 2) теорії порушення гарантійних зобов'язань (*warranty*); 3) теорії відповідальності без вини (*strict liability*). Перші дві теорії застосовуються для притягнення правопорушника до договірної відповідальності, остання – до деліктної. При цьому споживач, як правило, може сам обирати, на якій теорії будуть ґрунтуватись його вимоги, але у даному разі необхідно враховувати й те, яку із вказаних теорій було обрано певним штатом як основу для захисту відповідних прав.

10. У сучасному цивільному праві США деліктна відповідальність за шкоду, завдану недоліками товарів, робіт, послуг (*product liability*), не є абсолютною відповідальністю (*absolute liability*), а прояв недбалості з боку споживача кваліфікується як вина потерпілого (*contributorily negligence*), що виключає деліктну відповідальність виробника.

11. Зроблено висновок про необхідність вдосконалення цивільно-правового регулювання відносин, що виникають внаслідок завдання шкоди, в Україні. Для цього пропонується Главу 82 ЦК України «Відшкодування шкоди» доповнити положеннями про умови деліктної відповідальності та внести зміни до окремих законів, які містять спеціальні норми про деліктну відповідальність (Додаток 2).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових (у тому числі міжнародних) виданнях:

1. Борисова Ю. Є. Моральна шкода та умови її компенсації в англо-американському праві. *Вісник ОНУ: Правознавство*. 2017. Том 22, вип. 1 (30). С. 106-111.

2. Борисова Ю. Є. Наявність вини як умова деліктної відповідальності в цивільному праві України та США. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 84-86. (електронне фахове видання) URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/6_2017.pdf

3. Борисова Ю. Є. Особливості та умови деліктної відповідальності неповнолітніх осіб. *Правова держава*. 2018. № 29. С. 90-93.

4. Борисова Ю. Основания и условия деликтной ответственности. *Legea si Viata* (Молдова). 2018, февраль. С. 7-10.

5. Борисова Ю. Противоправное поведение как условие деликтной ответственности в гражданском праве Украины и США. *Legea si Viata* (Молдова). 2018, апрель. С. 14-17.

6. Борисова Ю. Є. Підстави виникнення деліктних зобов'язань у цивільному праві України та США. *Вісник ОНУ: Правознавство*. 2019. Том 24, вип. 1 (34). С. 193-200.

7. Борисова Ю. Зобов'язання з відшкодування шкоди як форма реалізації деліктної відповідальності. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 4 (32). Vol. 1. P. 254-257.

**Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації
та додатково відображають її наукові результати:**

8. Борисова Ю. Є. Деліктне право США (загальні положення). *П'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 22 травня 2015 р.) / відповід. ред. І. С. Канзафарова ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса : Астропринт, 2015. С. 16-18.

9. Борисова Ю. Є. Види деліктів залежно від ступеня вини у деліктному праві США. Матеріали 71-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (23-25 листоп. 2016 р., м. Одеса) / відп. ред. О. О. Нігреєва ; ред. кол. : П. П. Білик, Н. Л. Кусик, А. В. Левенець [та ін.]. Одеса : Астропринт, 2016. С. 66-68.

10. Борисова Ю. Є. Причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою як умова деліктної відповідальності. *Інновації, тенденції та проблеми сучасного права* : матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 12 квітня 2017 р.). Тернопіль : Юридична лінія, 2017. С. 28-30.

11. Борисова Ю. Є. Щодо поняття вини у римському приватному та сучасному цивільному праві України. *Сьомі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 26 травня 2017 р.) / упоряд. і відповід. ред. І. С. Канзафарова ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова ; економ.-прав. ф-т. Одеса : Астропринт, 2017. С. 54-56.

АНОТАЦІЯ

Борисова Ю. Є. Підстави та умови деліктної відповідальності у цивільному праві України та США (порівняльно-правовий аналіз). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Міжнародний гуманітарний університет, Одеса, 2021.

Дисертація присвячена розгляду питань, пов'язаних з правовим регулюванням відносин, що виникають у разі завдання шкоди, в Україні та США.

В результаті проведеного порівняльно-правового дослідження: виявлено чинники, які в історичній ретроспективі сприяли формуванню юридичних уявлень про деліктну відповідальність в Україні та США; визначено поняття деліктної відповідальності у цивільному праві України та США; визначено юридичні та фактичні підстави деліктної відповідальності у цивільному праві України та США; з'ясовані загальні та спеціальні умови деліктної відповідальності у цивільному праві України та США; визначено особливості та умови деліктної відповідальності за завдану немайнову (моральну) шкоду, а також за шкоду, завдану недоліками товарів, робіт, послуг, у цивільному праві України та США; внесено пропозиції з удосконалення правового регулювання відповідних суспільних відносин в Україні.

Обґрунтовано висновок, що незважаючи на існування в США сингулярної системи деліктів, у деліктному праві США, за аналогією з цивільним правом України, можна виокремити загальні та спеціальні умови деліктної відповідальності (ознаки деліктів – згідно з термінологією деліктного права США). Загальними умовами є: зовнішній прояв вольової поведінки заподіювача у формі дії або бездіяльності, протиправність і шкодоносність поведінки, наявність шкоди, причинний зв'язок між зазначеною поведінкою і шкодою, наявність вини, караність поведінки. До спеціальних можна віднести умови, які визначають особливості того чи іншого делікту.

Встановлено, що особливою загальною умовою деліктної відповідальності у цивільному праві США є караність поведінки заподіювача, оскільки у разі її відсутності, навіть за наявності всіх інших ознак делікта, вчинене правопорушення не визнається деліктом, а такі умови, як зовнішній прояв вольової поведінки заподіювача у формі дії або бездіяльності, протиправність і шкодоносність поведінки, в цілому дозволяють оцінити поведінку заподіювача шкоди у тому обсязі, який дається при встановленні

наявності протиправної поведінки як умови деліктної відповідальності у цивільному праві України.

Ключові слова: делікт, деліктна відповідальність, підстави деліктної відповідальності, умови деліктної відповідальності, зобов'язання з відшкодування шкоди, відшкодування шкоди.

АННОТАЦІЯ

Борисова Ю. Е. Основания и условия деликтной ответственности в гражданском праве Украины и США (сравнительно-правовой анализ). – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Международный гуманитарный университет, Одесса, 2021.

Диссертация посвящена рассмотрению вопросов, связанных с правовым регулированием отношений, возникающих вследствие причинения вреда, в Украине и США.

В результате проведенного сравнительно-правового исследования: выявлены факторы, которые в исторической ретроспективе способствовали формированию юридических представлений о деликтной ответственности в Украине и США: определено понятие деликтной ответственности в гражданском праве Украины и США; определены юридические и фактические основания деликтной ответственности в гражданском праве Украины и США; выяснены общие и специальные условия деликтной ответственности в гражданском праве Украины и США; определены особенности и условия деликтной ответственности за причиненный неимущественный (моральный) вред, а также за вред, причиненный недостатками товаров, работ, услуг, в гражданском праве Украины и США; внесены предложения по совершенствованию правового регулирования соответствующих общественных отношений в Украине.

Обоснован вывод, что несмотря на существование в США сингулярной системы деликтов, в деликтном праве США, по аналогии с гражданским правом Украины, можно выделить общие и специальные условия деликтной ответственности (признаки деликтов – согласно терминологии деликтного права США). Общими условиями являются: внешнее проявление волевого поведения причинителя в форме действия либо бездействия, противоправность и вредоносность поведения, наличие вреда, причинная связь между указанным поведением и вредом, наличие вины, наказуемость поведения. К специальным можно отнести условия, определяющие особенности того или иного деликта.

Установлено, что особенным общим условием деликтной ответственности в гражданском праве США является наказуемость поведения причинителя, поскольку в случае его отсутствия, даже при наличии всех иных признаков деликта, совершенное правонарушение не признается деликтом, а такие условия, как внешнее проявление волевого поведения причинителя в форме действия либо бездействия, противоправность и вредоносность поведения, в целом позволяют оценить поведение причинителя вреда в том объеме, который дается при установлении наличия противоправного поведения как условия деликтной ответственности в гражданском праве Украины.

Ключевые слова: деликт, деликтная ответственность, основания деликтной ответственности, условия деликтной ответственности, обязательства по возмещению вреда, возмещение вреда.

SUMMARY

Yu. Ye. Borysova. Grounds and Conditions of Tort Liability in Civil Law of Ukraine and the USA (comparative-legal analysis). – Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Law in the specialty 12.00.03 – Civil Law and Civil Process; Family Law; International Private Law. – International Humanitarian University, Odesa, 2021.

The dissertation is devoted to the consideration of issues related to the legal regulation of relations arising as a result of injury in Ukraine and the USA.

As a result of a comparative legal study: there are identified factors that in historical retrospect contributed to the formation of legal ideas about tort liability in Ukraine and the USA; there are defined the concept of tort liability in the civil law of Ukraine and the USA; there are defined legal and factual grounds of tort liability in the civil law of Ukraine and the USA; there are clarified general and special conditions of tort liability in civil law of Ukraine and the USA; there are defined the peculiarities and conditions of tort liability for non-property (moral) damage caused in the civil law of Ukraine and the USA, as well as for damage caused by defects in goods, works, services, in the civil law of Ukraine and the USA; there are made proposals to improve the legal regulation of relevant public relations in Ukraine.

The author establishes that despite the difference in methodological approaches to the definition of the concept of civil liability, both in civil law of Ukraine and in civil law of the USA, the concept of tort liability is associated with the concept of tort obligations, allows us to determine the elements of legal relations within which tort liability is realized in Ukraine and the USA.

The conclusion is justified that despite the existence of a singular system of torts in the United States, in tort law of the United States, by analogy with the civil

law of Ukraine, general and special conditions of tort liability can be distinguished (the characteristics of torts are according to the terminology of tort law of the United States). The general conditions are: the external manifestation of the will behavior of the perpetrator in the form of an act or inaction, the wrongfulness and worthlessness of the behavior, the presence of injury, the causal relationship between said behavior and harm, the presence of guilt, and the punishability of the behavior. Special conditions can be included that determine the characteristics of a particular tort.

It is established that a special general condition of tort liability in the civil law of the USA is the punishability of the behavior of the causer, since in the absence thereof, even in the presence of all other signs of tort, the committed offence may not be recognized as a tort, but conditions such as the external manifestation of the intrusive conduct of the perpetrator in the form of an act or omission, the wrongfulness and rigidity of the behavior, in general, make it possible to assess the conduct of the injurer to the extent that, which is given in establishing the existence of unlawful conduct as a condition of tort responsibility in Ukrainian civil law.

The conclusion is justified that using in Ukrainian civil law of a single doctrine of civil offenses allows the legal regulation of tort relations with the observance of the principle of saving legal funds, in contrast to the legal regulation of these relations in the United States, where the transformation of tort law occurs by establishing such a sign of tort, as the punishability of the behavior of the injurer, in relation to new cases of injury (causing) or the abolition of such a sign of torts that are outdated.

It is established that in the United States, along with the general singular system of torts, the principle of a general tort applies in individual states, which indicates the existence of a mixed system of tort obligations, when there are rules governing tort responsibility for injury in each case, along with the rules of the law providing tort responsibility for injury as a result of any wrongful act or omission.

It is emphasized that the tort law of the United States, as well as the civil law of Ukraine, provides for liability both in the presence of guilt and in the absence of the latter. Moreover, a certain degree of guilt of the perpetrator or its absence is the basis for attributing the offence to another type of tort.

In general, the tort law of the United States is dominated by the subjective (psychological) concept of guilt, however, due to careless fault, the standard of behavior of a reasonable man is applied.

Key words: tort, tort liability, grounds of tort liability, terms of tort liability, indemnity obligations, indemnity.

Підписано до друку 09.08.2021.
Формат 60х90/16. Ум-друк. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 2108-12.

Видано і віддруковано в ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
Тел. +38 050 7775901 +38 048 7959160
e-mail: fenix-izd@ukr.net
www.feniksbooks.com